

Вовк О. В.,*кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української літератури та теорії літератури**Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ТВОРАХ БОРИСА ГРІНЧЕНКА ДЛЯ ДІТЕЙ КРІЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОЦЕНТРИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ АВТОРА

Анотація. Статтю присвячено теорії національного відродження Бориса Грінченка як авторській конкретизації загальнонародницької теорії етнокультурного закорінення; окреслено основні методологічні параметри аксіологічного підходу до інтерпретації явищ мистецтва слова. Це допомогло осмислити основні типи національних вартостей у дитячих творах Бориса Грінченка: національну історію, національну освіту та виховання, національне письменство, соціальну справедливість, релігійність.

Борис Грінченко розумів літературу для дітей як потужну не лише людинотворчу (формування окремої особистості), а й націотворчу художню систему (збереження й відтворення національної ідентичності). При цьому на характер творів для дітей впливала націоцентрична педагогічна концепція Б. Грінченка, яка ґрунтувалась на ідеях демократизму, гуманізму, народності та необхідності національного виховання.

Система національних вартостей, зумовлена патріотичним світоглядом Бориса Грінченка, набуває значеннєвого осмислення художнього вираження етнокультурної кореневості у творах письменника для дітей. Ідеться про підхід до творів мистецтва, що передбачає їх аналізування у сенсі виявлення та осмислення художньо закодованих цінностей (вартостей).

У національному образі світу суспільство, природа, людина постають крізь призму національних цінностей, що сформувались історично й закріпились у мові та культурі. Ідеться про формування національного типу, який визначається мовною, світоглядною, культурною належністю до українського етносу. Борис Грінченко розумів, що, лише пробудивши національне самоусвідомлення, можна сподіватися на його національне, політичне й соціально-економічне самовизначення.

Формування національної самосвідомості стало одним із найважливіших елементів культурно-політичної концепції Бориса Грінченка в умовах катастрофічного національного та соціального гніту українства. Стрижнева – національна – ідея концепції відродження рідного народу закономірно ставала системоутворюючим ядром патріотичного світогляду автора та реципієнта. Особливо промовисто це простежується в літературній і педагогічній діяльності письменника з уявленням на смисловому рівні базового націоцентричного аспекту його теорії етнокультурної кореневості. Для змістового тлумачення дитячих творів Б. Грінченка конкретизовано поняття патріотизму, яке розуміють не лише як почуття (любов), а як обов'язок, відповідальність перед батьківщиною та нацією.

Проведене дослідження увиразнює особливу роль Бориса Грінченка у розвитку української дитячої літератури, у витворенні ним націотворчої дискурсивної парадиг-

ми, жанрово-стильових моделей і значеннєвих принципів закорінення юного читача за допомогою літератури у сферу етнокультурної духовності.

Ключові слова: аксіологічний підхід, національні цінності (вартості), етичні вартості, Борис Грінченко, націоцентричний світогляд.

Постановка проблеми. Вагомим значеннєвим рівнем художнього вираження етнокультурної кореневості в літературі Б. Грінченка для дітей стає актуалізація системи народно-етнічних вартостей. Розгляд цієї системи передбачає попереднє коротке окреслення поняття художньої аксіології.

Аксіологічний підхід до творів мистецтва передбачає їх аналізування у сенсі виявлення та осмислення художньо закодованих цінностей (вартостей). Сучасні філософи розглядають цінність як термін, що «позначає належне та бажане, на відміну від реального» [6, с. 707]. Дещо інше розуміння вартостей пропонують психологи та соціологи. Наприклад, Ю. Щепанський зазначає: «Цінностями є ті предмети або ті стани речей, які особам або групам забезпечують психічну рівновагу, дають задоволення, прагнення до них або їх осягнення дає відчуття сумлінно виконаного обов'язку, або ті, що є необхідними для утримання внутрішньої єдності групи, її сили та її значення серед інших груп» [5, с. 249]. Однак постає питання, чи не є цінності штучно імплантованими в естетичну тканину літературного твору? Чи не підміняються художні змістові елементи позаестетичними сутностями?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомий чеський структураліст Ян Мукаржовський у 1930-х роках розглядав художній твір як комплекс «найрізноманітніших цінностей», утворений естетичною (як домінуючою) та іншими – «позаестетичними» – вартостями: екзистенціальними, інтелектуальними, етичними, соціальними, релігійними тощо. При цьому він наголошував, що позаестетичні цінності «відіграють значну роль у побудові поетичного твору»: «... як тільки проявляється відмінність між оцінкою, даною в творі, й оцінкою, звичайною для читача, це відношення стає фактором художньої побудови», оскільки «... суспільство може приписувати творові іншу функцію, ніж та, котру йому надавав сам поет» [4, с. 282].

Польський дослідник Стефан Савіцький добре репрезентує сучасний стан вивчення аксіологічної проблематики в літературознавстві. Він розглядає три основні кола аксіологічних зацікавлень у науці про літературу: 1) опис та інтерпретація цінностей, які в різні способи проявляються в літературі; 2) пізнання цінності самої літератури; 3) дослідження літератури як цінності «для».

У цьому першому колі важливим буде побачити, що вченим не робиться поділ на цінності «естетичні» та «позаестетичні». Усі вони розглядаються як вартості, що панують «у світі твору» чи творчості письменника. Тобто всі вони є органічними для художньої дійсності, фактично виступають як естетичні: «Цінності, які оприсутнює література, – це іманентний світ цінності твору: аксіологічна спрямованість окремих структурних елементів та цінності, які твір викликає». Тому дослідник говорить про євангельську «ієрархію цінностей» у Норвіда та «патріотичну аксіологію» Сенкевича. Так відбувається значною мірою через те, що «... література... є мовою, не тільки винятково сильно аксіологізованою, а й здатною викликати дійсність із боку цінностей, вказувати аксіологічне обличчя дійсності» [5, с. 236–251].

У другому колі важливим стає усвідомлення критеріїв оцінювання художності та літературності, вивчення питання «що таке література?». Польський дослідник пропонує враховувати вагомість «антропологічних відносин» у літературному творі, враховувати те, що «літературний твір – це своєрідне послання людини до людини».

У третьому колі літературної аксіології мистецтво слова розглядається як цінність «для». Тут слід враховувати, що література виступає важливим чинником формування свідомості осіб і спільнот, наприклад формування «патріотичної свідомості». Так література є цінною для суспільства, окремого покоління чи людини, історичних досліджень, психології, чи теології тощо. Реципієнт красного письменства «стає тим, хто сильніше любить свою батьківщину, є чутливішим до людської кривди, починає більше чути бентежні таємниці, стає свідомішим власної слабкості й провини». Окреме значення польський дослідник відводить літературі як цінності в педагогічному аспекті, тобто як власне дитячої літератури. Література, як вказує С. Савицький, «може бути цінністю для читача-дитини. Як у сфері теорії, так і практики медіумом стає педагогічна думка, коли намагається включити літературний досвід дітей у виховний процес. Є спеціальна література для дітей, у якій дуже чітко вимальовується образ реципієнта. Від того, яким є цей образ і в який спосіб література намагається йому служити, враховуючи як потреби дітей, так і постулати педагогіки, залежить її цінність «для» [5, с. 236–251].

При цьому можна виявити різний аксіологічний потенціал творів. Наприклад, більш спрощений, «бінарний» світ цінностей казки чи байки й «неоднозначні, ускладнені аксіологічні конструкції сучасного психологічного роману» [5, с. 236–251]. Водночас інші дослідники пропонують під час вивчення аксіологічної проблематики враховувати поняття «антицінності» чи «негативної вартості», яке має від'ємний аксіологічний сенс [7].

Метою статті є вивчення під аксіологічним оглядом дитячих та амбівалентних творів Б. Грінченка на історичну тематику. Розглядатимемо їх передусім як різножанрово виражену й адаптовану до дитячого досвіду художню аксіологію, як систему вираження різноманітних національних цінностей (водночас антицінностей – негативних під національним оглядом вартостей), як своєрідне послання української людини до української людини (дитини, юнака, молодої людини) і як формування національної свідомості цілої української спільноти та окремої національної особи, передусім читача-дитини.

У цьому контексті риси патріотичного світогляду грінченківських персонажів доцільно доповнити баченням батьківщини («рідного краю») як домінуючої цінності, що найбільш чітко конкретизується та структурується в таких ціннісних елементах українського світу: історичній пам'яті, національній просвіті, національній літературі, соціальній справедливості, релігійності та народній моралі.

Виклад основного матеріалу. Для покоління націоналів *національна історія* стає однією з найважливіших вартостей, що інтенсивно формує національну свідомість. Невипадково Трохим Зінківський ставив її поруч із знанням рідної мови: «Здається, ніякий у світі народ не має поганіших і ледачіших дітей в інтелігенції, як український. А се від недостачі поперед усього національної свідомості. Щоб вона прийшла, та свідомість – треба вчитись тому, що треба поперед усього кожній людині – нам треба... знати нашу історію; нам треба вчитись рідної мови» [3, с. 7]. Зразком такого справжнього українського інтелігента, закоріненого в історичну та мовну дійсність, для молодокраїнців стає Т. Шевченко. Стає не востаннє тому, що «ніколи не зрікався своєї старовини», що «не відривався від нашого історичного ґрунту, бо знає, що сього не можна робити, бо бачить добре свій національний стяг тоді, як його ніхто ще не бачить», – зауважує Б. Грінченко в «Листах...» і продовжує, утверджуючи національну цінність історії: «... від того, як ми дивимось на минулість, в значній мірі залежить і те, як ми розуміємо сучасність і яку мету собі в ній ставимо» [1, с. 50].

Недивно, що у спадщині Б. Грінченка віднаходимо чимало творів на історичну тематику. Вони є серед віршованих казок письменника (передусім побутових). Щоправда, жанрова специфіка казки та рецептивна зорієнтованість на юного читача зумовлюють поєднання в художньому світі цих творів історичних реалій із міфологізованою чи легендаризованою дійсністю в душі фольклорних артефактів. Невипадково чимало казок Б. Грінченка містять у дужках підзаголовки – «З народного поля», вказуючи на активний авторський діалог із українською уснопоетичною традицією.

Добрим зразком плідності такого діалогу може бути вміщена в популярній «Книзі казок віршем» «Дума про Княгиню-кобзаря» [2, с. 149–154] (1890), що поєднує в собі риси побутової казки, козацької думи та легенди. У творі, цілком стилізованому під думу, йдеться про нещасливий похід на турків молодого князя і визволення його з турецького полону молодою дружиною-княгинєю, котра задля цього переодягається в кобзаря і своєю грою на кобзі зворушує серце турецького царя. Дитячого реципієнта не можуть залишити байдужими продумана інтрига та захоплюючі елементи сюжету: і сам похід, і поразка князя, й описи жорстоких мук в'язнів у турецькій неволі, героїзм і кмітливості його молодої дружини, що долає по-казковому гіперболізовані труднощі («*Ой далека то дорога; не день, не два її треба проходити, / Багато горя та муки зазнати!.. / Ой усього зазнала княгиня бідолошна: / Ніжки свої білі збила-натрудила, / Ручки свої ніжні тернами сколола, / личенько своє молоденьке голодом стомила, – / Очепята свої карі слізьми стуманила, – / А таки дійшла вона до землі турецької, / До віри бусурманської...*»), вдале повернення подружжя додому, підозра князя щодо невірності дружини, по-казковому щаслива розв'язка (образ бенкету):

*«Кожен княгиню пізнав,
І тоді князь радістю радіє,
І сльозами ридає,
У своїй жінки вірної прощення благає...
І тоді князь великий бенкет зачинає,
Увесь народ на його скликає,
З радістю бенкетує-гуляє,
Своє любе подружжя, княгиню, уславляє!...»*

Через привабливу любовно-героїчну тему автор ненав'язливо актуалізує у свідомості молодого читача важливі з національно-історичного погляду вартості, що сплітаються в легендарному синкретичному хронотопі князівсько-козацьких часів: необхідність протистояння ворогам-«бусурманам», важливість козарської уснопоетичної традиції, деяку інформацію про український середньовічний суспільний лад. Схожу легендарно-фантастичну модель наголошування на національній минувшині спостерігаємо в казці «Смілива дівчина» [2, с. 171–181] (1899), зачин якої відразу ж відносить дитячу свідомість у прадавні казкові часи, але часи виразно українські:

*Жив на селі заможний чоловік –
Давно-давно – як ще у нашій краї
Були князі та пишні королі...*

У цьому світі все можливе. Тут завжди винагороджуються носії позитивних вартостей: сміливі, добрі, людяні герої перемагають, незважаючи ні на що. Так, як сільська дівчина («музицька дочка») Орися, що стає дружиною короленка, не лише проявивши хоробрість під час битви з ворогами, а й виявивши шляхетність у королівському палаці: коли її супроти волі викрадають чарівні голуби, вона заприймається мовчати і ламає присягу лише через рік, коли рибалка віднаходить її перстень у зловленій рибині. Це також казка і про людську гідність у давньому українському королівстві, що є антитезою до сучасного авторів російського царства, де гідність українців, а особливо селян, шанувалася якнайменше. Ось як пояснює свій вчинок сама Орися:

*– Я через те заприсяглась мовчати,
Що так робить негоже і це гріх,
Щоб твалтом брать, без згоди, жінку, наче
Не люди ми, а іграшки здались!
Не іграшка, а я така ж людина
І шани я достойна, як і ти,
Коханий мій і сужений єдиний!..*

Так в обох казках автором імпліцитно підкреслюються давність, самобутність і політична самостійність українського народу, що мав своїх власних (а не чужих) «князів та пишних королів», власну минувшину, поза межами імперських теорій про «малоросіян» і «меншого брата».

Більш чіткий історичний часопростір спостерігаємо у романтичному світі історичних поем і балад Б. Грінченка, котрі варто віднести до амбівалентного типу за рецептивною класифікацією. Прикладом можуть бути поеми «Смерть отаманова» (1888) [2, с. 93–96] та «Лесь, преславний гайдамака» (1900) [2, с. 93–96, 100–104], у яких яскраво зображено окремі сутнісні риси козацького, лицарського характеру, причому як характеру питомо українського. У «Смерті отамановій» зображено останні моменти життя старого козацького ватажка, якому доводиться помирати в курені у степу. Він повною мірою

прожив відважне козацьке життя: єдиною «подругою» йому була «важенна... шаблока», за його плечима – десятки походів і боїв із ляхами, татарами, волохами, його «дуже тіло» вкрито численними ранами, сенсом його жертвовного життя стала боротьба за свободу вітчизни, і на цьому окремо наголошує письменник:

*Багато за волю він крові пролив,
За Січ і за рідну Вкраїну!*

Єдине турбує отамана – він умирає не по-козацьки, не в герці, не в бою, а «лежачою смертю». Те, що є нормальним завершенням земного життя для звичайної людини, неприйнятне для лицаря. Тому він скликає своїх хлопців, йому сідлають коня і він їде прощатися з «батьком» – степом, чи Великим Лугом, як говорили козаки-запорожці. Останні шість строф – це опис мовчазного прощання з батьківщиною, рідним краєм, пейзажні картини якого майстерно показує автор. Так і помирає отаман, велично, по-козацьки – як і жив – на коні: «... *Отаман відразу схитнувся на коні: / Заснувши в останнім довічному сні...*».

З елементом гумору зображено смерть іншого козака – «славного Лєся» в поемі «Лєсь, преславний гайдамака». Цей молодий козак, котрий жив звичайним козацьким життям в умовах польсько-українського протистояння, – «*Розбивав панів добреньких, / Убивав ксьондзів святецьких, / Забивав жінок, дівчат...*», – шоправда, має шанс урятуватись: за давнім середньовічним звичаєм він може одружитися з дівчиною, що погодилася б вийти за нього заміж (звичай цей, наприклад, описував відомий дослідник козацької історії Дмитро Яворницький). У Луцьку, де має відбутися страта, в мужнього красеня-козака закохується дівчина Химка, але він відмовляється від порятунку, побачивши потворність можливої нареченої:

*Хустка впала. Та й негарна!..
І руда, і нечупарна,
Ще й кирпатий ніс чудний...
«Як таку взять почвару, –
Краще вже приймати кару...
Кате! Гей, рубай мерції!»*

У фіналі твору письменник ще більше підкреслює романтичну цінність естетичного світовідчуття для страченого козака – «... *А красу козак любив!..*». Лєся ховають за містом, у високій могилі, серед долини, поміж розкішної природи, що відповідає козацькому духові: «*Добре там йому лежати: / Все приборалось в пишні шати, / Соловейків чути спів...*».

Таким для юної рецептивної свідомості автор зображає козацький тип характеру: мужній, відданий батьківщині, непохитний борець за свободу, закоханий у красу рідного краю.

Висновки. Отже, у дослідженні в основних аспектах розглянуто проблему актуалізації в дитячих творах Б. Грінченка національної системи вартостей. Аксиологічний підхід дав змогу виокремити основні структурні елементи художньої аксіологічної системи письменника, котра в ідеалах і цінностях не лише виражає націоцентричний світогляд автора, а й спрямована на формування схожого типу світогляду як осердя національної самобутності в дитини-реципієнта. Письменник не лише створює антропологічний виховний ідеал, а й водночас – долучає читача до усвідомлення цінності органічно-української козацької традиції, що становить вагомий частину національної історії загалом.

Література:

1. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу* / упор. А. Жуковський. Київ : б.в., 1994. С. 135–149.
2. Грінченко Б.Д. Твори : в 2 т. *Борис Дмитрович Грінченко. Т. 1. Поетичні твори. Оповідання. Повісті* / упоряд. В.В. Яременка ; приміт. А.Г. Погрібного, В.В. Яременка ; вступ. ст. і ред. тому А.Г. Погрібного. Київ : Наукова думка, 1990. 640 с.
3. Кіраль С.С. «Апостол Молодої України» : Трохим Зінківський у контексті доби : монографія. Київ : Вид-во «КИТ», 2002. 322 с.
4. Мукаржовский Я. Поэтическое произведение как комплекс ценностей *Мукаржовский Я. Структуральная поэтика*. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. С. 282–289.
5. Савіцький С. Аксиологічна проблематика в літературознавстві. *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст.* / упоряд. Б. Бакули ; за заг. ред. В. Моренця ; пер. з польськ. С. Яковенка. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 236–251.
6. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
7. Tyszczyk A. O pojęciu wartości negatywnej w literaturze. *Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze* / Studia pod redakcją Stefana Sawickiego, Andrzeja Tyszczyka. Lublin : Redakcja wydawnictwa Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego, 1992. S. 137–153.

Vovk O. Actualisation of historic memory through the prism of nation centric outlook of the author in B. Grinchenko's works for children

Summary. The article is devoted to the theory of national revival of B. Grinchenko as the author's specification of the nation-wide theory of ethno-cultural rooting; the basic methodological parameters of the axiological approach to the interpretation of the phenomena of the art by the means of words have been outlined. It helped to understand the main types of national values in B. Grinchenko's works for children: national history, national education and upbringing, national writing, social justice, and religiosity.

Borys Grinchenko understood literature for children as a powerful system that is not only human creation (formation

of an individual personality), but also a national artistic system (preservation and reproduction of national identity). At the same time, the nature of the works for children was influenced by B. Grinchenko's national-centric pedagogical concept, which was based on the ideas of democracy, humanism, nationality and the need for national education.

The system of national values, conditioned by the patriotic outlook of Boris Grinchenko, acquires a significant understanding of the artistic expression of ethnocultural roots in the writings of a writer for children. It is an approach to works of art that involves analyzing them in the sense of identifying and comprehending artistically encoded values (values).

In the national image of the world, society, nature, man emerges through the prism of national values that have been historically and entrenched in language and culture. It is about forming a national type, which is determined by linguistic, ideological and cultural identity of the Ukrainian ethnic group. Borys Grinchenko understood that only by awakening the national self-awareness one could hope for his national, political and socio-economic self-determination.

Formation of national consciousness has become one of the most important elements of B. Grinchenko's cultural and political concept in the conditions of catastrophic national and social oppression of Ukrainian. The core – national – idea of the concept of revival of the native people naturally became the systematic nucleus of the patriotic worldview of the author and the recipient. This is especially pronounced in the literary and pedagogical activity of the writer, expressing on a semantic level the basic national-centric aspect of his theory of ethno-cultural roots. For the meaningful interpretation of B. Grinchenko's children's works, the concept of patriotism, which is understood not only as feelings (love), but as a duty, responsibility to the motherland and nation, is specified.

The research expresses B. Grinchenko's special role in the development of Ukrainian literature for children, in the creation of the national discursive paradigm, genre-style models and significant principles of rooting the young reader with the help of literature in the sphere of ethno-cultural spirituality.

Key words: axiological approach, national values, ethical values, national-centric outlook.